

Marksowski materializm historyczny — koncepcja związku między bazą a nadbudową oraz prymatu czynników ekonomicznych

Michał Cichoracki

Marx's historical materialism

Abstract: Historical materialism is theoretical concept of Marxist view of history. It is described by K. Marx and F. Engels as a scientific, empirical hypothesis seeking economical factors, the changes in the modes of production and exchange as the ultimate cause, and the great moving power of all important historic events in the social and political development of society. According to this point of view changes in the productive forces of society (economical base) lead to the specific forms of social and political organization (social and political superstructure) and create some specific forms of social consciousness.

Keywords: Historical materialism, economical determinism, technological determinism, economical base, superstructure

Marksowski materializm historyczny jest koncepcją teoretyczną przyznającą czynnikom ekonomicznym decydującą rolę w procesie kształtowania świadomości społecznej oraz systemów polityczno-prawnych poszczególnych państw i społeczeństw. Zazwyczaj kojarzy się ją ze słynnymi słowami Karola Marksa: „W społecznym wytwarzaniu swego życia

---

* Wydział Społeczno-Ekonomiczny • Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy
Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
e-mail: michal.cichoracki@byd.pl

Stosunki produkcji – wszelkie istniejące, wzajemne relacje ludzi i klas społecznych będące konsekwencją istnienia określonych sposobów produkcji, oraz dystrybucji dóbr warunkowanego instytucjonalizacją określonych stosunków własności.

---

ludzie wchodzi w określone, konieczne, niezależne od ich woli stosunki, w stosunki produkcji, które odpowiadają określonemu szczeblowi rozwoju ich materialnych sił wytwórczych. Całokształt tych stosunków produkcji stanowi ekonomiczną strukturę społeczeństwa, realną podstawę, na której wznosi się nadbudowa prawna i polityczna i której odpowiadają określone formy świadomości społecznej. Sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogóle. Nie świadomość ludzi określa ich byt, lecz przeciwnie, ich byt społeczny określa ich świadomość”. Stwierdzając, iż to byt określa świadomość – a nie odwrotnie – wskazuje się na to, iż ów byt, czyli wyznaczone stosunkami produkcji warunki ludzkiego działania determinują obiektywnie istniejące, możliwe ramy tych działań. Stworzony przez Marksa rodzaj determinizmu ekonomicznego zakłada istnienie związku przyczynowo-skutkowego między kształtem, formą poszczególnych systemów polityczno-prawnych, systemów wiedzy ludzkiej oraz świadomości społecznej a tworzącymi je sposobami produkcji będącymi konsekwencją określonych, materialnych warunków egzystencji poszczególnych społeczeństw oraz grup ludzkich.

Zdaniem Marksa określone stosunki produkcji odpowiadające aktualnemu stanowi sił wytwórczych stanowią fundament, swego rodzaju bazę, na której „wznosi się” nadbudowa polityczno-prawna poszczególnych państw oraz społeczeństw. Oznacza to sytuację, w której dominujący w danym okresie sposób wytwarzania oraz dystrybucji dóbr ekonomicznych warunkuje, determinuje – w ostatniej

---

Świadomość społeczna – szczególny rodzaj obrazu, odzwierciedlenia materii ekonomicznej, bytu społecznego oraz przyrodniczego w każdej formie duchowej egzystencji społeczeństwa.

Byt społeczny – kategoria poznawcza charakterystyczna dla Marksowskiego materializmu historycznego obejmująca rozpowszechnione sposoby produkcji oraz dystrybucji dóbr materialnych wraz ze wszystkimi formami aktywności pozagospodarczej składającymi się na polityczno – prawną nadbudowę społeczeństwa.

---

instancji – tempo i kierunek rozwoju historycznego, kształt, strukturę i charakter towarzyszących owym sposobom systemów polityczno-prawnych, a także odpowiadających im form świadomości społecznej.

Jak widać, K. Marks nadaje szczególny prymat czynnikom ekonomicznym – w tym wypadku określonymu stanowi sił wytwórczych – jeśli chodzi o kształtowanie szeroko rozumianych systemów społeczno-politycznych oraz różnych form ludzkiej świadomości. Gwoli ścisłości trzeba jednak dodać, iż nie wchodzi tutaj w grę jednoznaczne determinowanie dokładnie wszystkich zjawisk nieekonomicznych przez określone czynniki ekonomiczne. Choć K. Marks zakłada, iż w skali najbardziej ogólnej człowiek dla swego istnienia musi przede wszystkim jeść, pić, ubierać się, mieszkać itp., by dopiero na tej bazie rozwijać inne formy swojej działalności, to nie oznacza to bynajmniej, że dokładnie w każdym swoim działaniu człowiek kieruje się wpływem wyłącznie tych podstawowych, ekonomicznych względów. Marksowski materializm historyczny zakłada po prostu, iż podstawowym czynnikiem rozwoju historycznego jest bazowy wzrost sił wytwórczych, znaczący przyrost możliwości technologicznych tkwiących w systemie gospodarczym danego społeczeństwa, który warunkuje kształt pozostałych struktur działania oraz myślenia składających się na nadbudowę owego społeczeństwa. Marksowskie determinowanie ekonomiczne ma zatem to do siebie, że jest nierozzerwalnie związane z faktem tworzenia historii przez samych ludzi; tworzenia, jednakże, odbywającego się zawsze w granicach wyznaczonych obiektywnym wpływem zjawisk ekonomicznych.

Jak precyzuje w jednym ze swoich listów Fryderyk Engels:

„Rozwój polityczny, prawny, filozoficzny, religijny, literacki, artystyczny itd. oparty jest na rozwoju ekonomicznym. Ale wszystkie te czynniki oddziałują wzajemnie

na siebie i również na bazę ekonomiczną. Sprawa nie przedstawia się w ten sposób, że jedynie położenie ekonomiczne jest przyczyną, że ono stanowi jedyny czynnik aktywny, wszystko zaś inne jest wyłącznie biernym skutkiem. Natomiast zachodzi tu wzajemne oddziaływanie na podstawie konieczności ekonomicznej, która w ostatniej instancji decyduje. [...]. Nie jest więc tak, jak sobie niejeden ku większej wygodzie wyobraża, że położenie ekonomiczne działa automatycznie; przeciwnie, ludzie tworzą sami własną historię, ale dzieje się to w określonym środowisku warunkującym ich działalność, na podstawie istniejących już wcześniej stosunków faktycznych, spośród których stosunki ekonomiczne [...] decydują jednak w ostatniej instancji”.

Na podstawie przytoczonego powyżej fragmentu możemy zatem stwierdzić, iż wraz ze zmianą formy sił wytwórczych zmieniają się również stosunki ekonomiczne pojmowane jako sposób produkcji oraz redystrybucji wszelkich dóbr ekonomicznych, czyli wszelkie znane technologie produkcji, i transportu; zmieniająca się w ten sposób baza ekonomiczna społeczeństwa determinuje kształt jego nadbudowy, jego dzieje rozumiane jako rozwój polityczny, prawny, filozoficzny etc., w tym kształt jego stosunków społecznych, struktury klasowej czy form świadomości społecznej. Nie oznacza to bynajmniej, iż czynnik ekonomiczny jest jedynym aktywnym motorem zmian – zdaniem Karola Marksa i Fryderyka Engelsa położenie ekonomiczne jest podstawą wszelkich transformacji historycznych, lecz bezpośredni wpływ na tempo owych transformacji mogą mieć również czynniki składające się na nadbudowę społeczeństwa. Pamiętać należy jednak, iż w ostatecznym rozrachunku to właśnie ekonomiczna dynamika rozwoju społeczeństwa decyduje o jego politycznym, społecznym oraz prawnym *status quo*. Ów ekonomiczny determinizm nie oznacza – podkreślmy jeszcze raz – mechanicznego, automatycznego uzależnienia wszystkich zjawisk społeczno-politycznych od kształtu oraz tempa rozwoju czynników ekonomicznych.

Zmiany oraz rewolucje społeczne są, zdaniem Marksa, konsekwencją rodzących się sprzeczności między materialnymi siłami wytwórczymi (relacje ludzi względem istniejących środków produkcji) a istniejącymi aktualnie stosunkami

produkcji (relacje wzajemne ludzi) –Marks podkreśla fakt, iż wraz ze zmianą podłoża ekonomicznego, wraz z transformacją istotnych elementów ekonomicznej bazy społeczeństwa odbywa się mniej lub bardziej intensywny proces zmian charakterystycznych dla nadbudowy tegoż społeczeństwa. Oznacza to, iż dominujący w danej formacji ekonomicznej sposób produkcji określa całkowicie jej charakter, a zmiana społeczna jest konsekwencją rewolucyjnej przemiany tych sposobów wynikającej z istotnych transformacji materialnych zasobów produkcyjnych będących w dyspozycji ludzi. Jak pisze Marks: „Na określonym szczeblu swego rozwoju materialne siły wytwórcze społeczeństwa popadają w sprzeczność z istniejącymi stosunkami produkcji albo – co jest tylko prawnym tego wyrazem – ze stosunkami własności, w których łonie one się dotąd rozwijały. Z form rozwoju sił wytwórczych stosunki te zamieniają się w ich kajdany. Wówczas następuje epoka rewolucji socjalnej”.

Jak widać, Marksowska teoria społeczeństwa, w przeciwieństwie do wcześniejszych koncepcji dialektycznych posiadających raczej charakter mocno idealistyczny, jest bardzo wyraźnie materialistyczna, jest materializmem historycznym właśnie, gdyż materię ekonomiczną traktuje jako czynnik sprawczy decydujący o ostatecznym kształcie społeczno-politycznego *uniwersum* człowieka. Teoretyczne rozpatrywanie wszelkich zmian społecznych, rewolucji ideologicznych, przekształceń prawno-politycznych, przewrotów religijnych oraz sposób, w jaki ludzie uświadamiają sobie wyżej wymienione transformacje, musi zatem odróżniać się, zdaniem Marksa, od zmian w ekonomicznej materii społeczeństwa. Świadomość społeczna istnienia oraz kształtu owych transformacji jest bowiem pochodną sprzeczności egzystujących w materialnym łonie społeczeństwa, jest konsekwencją sprzeczności życia materialnego definiowanych jako konflikt pomiędzy społecznymi siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji.

Podsumowując niniejsze rozważania, moglibyśmy zatem powiedzieć, że materializm historyczny jest koncepcją teoretyczną, która w rozwoju ekonomicznym społeczeństwa upatrywałaby rozstrzygających, ostatecznych przyczyn wszelkich ważnych wydarzeń historycznych, w tymże rozwoju dopatrywałaby się niekwestionowanych przyczyn

takiego, a nie innego kształtu dziejów świata warunkowanego zmianami sposobów produkcji oraz sukcesywnie następującymi po nich zmianami systemów społeczno-politycznych. Wypływa stąd ostateczny wniosek, iż – zdaniem Karola Marksa – historia społeczna ludzi jest niczym innym, jak tylko historią ich indywidualnego rozwoju kształtowanego przez stosunki materialne, przez ekonomiczną bazę społeczeństwa, będące podstawą wszelkich pozostałych stosunków między ludźmi.

Bibliografia

- Berlin I., *Karol Marks*, przeł. W. Orliński, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Blackburn S., *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1994.
- Engels F., *List do H. Starkenburga*, w: K. Marks, F. Engels, *Listy wybrane*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- Kozyr-Kowalski S., *Marks Karol*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. II, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.
- Marks K., *Osiemnasty brumaire'a Ludwika Bonaparte*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. I, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.
- Marks K., *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. I, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.
- Marks K., Engels F., *O materializmie historycznym*, Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”, Warszawa 1948.
- Nowak L., *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I, Wyd. Nakom, Poznań 1991.
- Russell B., *A history of Western Philosophy*, Simon and Schuster, New York 1945.
- Topolski J., *Materialistyczne pojmowanie dziejów*, w: *Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Warszawa 1987.